

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

جایگزینی (ابدال) داروهای ساده (ادویه مفرده) در سنت
داروشناسی/ داروسازی دوره اسلامی (تا سده هفتم هجری)
و بررسی آنها با توجه به پژوهش‌های نوین

به همراه تصحیح، شرح و پژوهش تطبیقی کهن‌ترین رساله‌های موجود ابدال ادویه
ابدال الادویه وما يقوم مقام غیره منها نوشته ماسرجوبه (اواخر سده ۲ قمری)
ابدال الادویه المفردة والاشجار والصبوغ والطين نوشته بدیغورس (حدود ۲۵۰ قمری)
ابدال الادویه نوشته محمد بن زکریای رازی (اواخر سده ۳ قمری)

استاد راهنما

دکتر ولی الله مظفریان

استادان مشاور

دکتر مهرداد کاتوزیان دکتر مهدی محقق

دانشجو

یونس کرامتی

رساله برای دریافت درجه دکتری در رشته تاریخ علم دوره اسلامی

تیرماه ۱۳۹۲

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۲/۰۴/۲۹

رساله‌ی تحصیلی آقای یونس کرامتی دانشجوی مقطع دکتری رشته‌ی تاریخ علم دوره اسلامی

تحت عنوان:

جایگزینی (ابدال) داروهای مفرد (ادویه مفرده) در سنت
داروشناسی/ داروسازی دوره اسلامی (تا سده هفتم هجری) و بررسی آنها
با توجه به پژوهش‌های نوین

را بررسی کردند و رساله با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

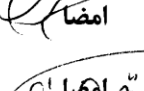
۱. استاد راهنمای رساله، جناب آقای دکتر ولی‌اله مظفریان با مرتبه علمی دانشیار امضا

۲. استاد مشاور رساله، جناب آقای دکتر مهدی محقق با مرتبه علمی استاد امضا

۳. استاد مشاور رساله، سرکار خانم دکتر مهرناز کاتوزیان با مرتبه علمی امضا

۴. استاد داور داخلی، جناب آقای دکتر عبدالرسول عمادی امضا

۵. استاد داور مدعو، جناب آقای دکتر آذرتاش آذرنوش با مرتبه علمی استاد امضا

۶. استاد داور مدعو، جناب آقای دکتر حسین معصومی همدانی با مرتبه علمی استادیار امضا

۷. استاد داور مدعو، جناب آقای دکتر غلامرضا جمشیدنژاد اول امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

چکیده

ابدال الادویة عنوان عمومی آثاری درباره داروهای جایگزین و قوانین جایگزینی (ابدال) آنهاست. این مبحث نزد پزشکان و گیاه-داروشناسان یونان باستان و دوره اسلامی از اهمیتی بسزا برخوردار بوده است. زیرا چه بسا پزشک برای درمان بیماری به داروی ساده‌ای که در ناحیه‌ای خاص یا فصل خاصی از سال نایاب بود نیاز داشت، و اگر از بدل آن دارو استفاده نمی‌کرد، از عهده درمان بیماری بر نمی‌آمد.

تلاش یونانیان درباره شناسایی بدل داروها به اشارات پراکنده دیوسکوریدس (حدود ۴۰-۹۰م) و جالینوس (۱۲۹-حدود ۲۱۶م) و رساله ابدال منسوب به جالینوس که احتمالاً توسط بولس اجانیطی (حدود ۶۲۵-۶۹۰م) گردآوری شده منحصر بوده است.

پزشکان و داروشناسان دوره اسلامی بیش از پیشینیان خود به ابدال ادویه توجه نشان دادند. زیرا از یک سو بسیاری از داروهای یاد شده در آثار یونانیان بومی اقلیم مدیترانه‌ای و در سرزمین‌های شرقی، سخت‌یاب یا ناشناخته بود. از سوی دیگر بسیاری از داروهای گیاهی مورد استفاده پزشکان شرقی، فقط در سرزمین‌هایی مانند ایران و شبه قاره هند می‌روید و یونانیان آنها را نمی‌شناختند. از این رو در بیشتر آثار عمومی ادویه مفرده دوره اسلامی، بدل هر دارو نیز یاد می‌شد. افزون بر این، شماری از داروشناسان دوره اسلامی و بویژه ایرانی، همچون رازی (۲۵۱-۳۱۳ق/۸۶۵-۹۲۵م)، با توجه به اهمیت موضوع، آثاری مستقل در این باره نوشتند.

بخشی از این پژوهش، به تصحیح انتقادی متن عربی کهن‌ترین تکنگاری‌های برجای مانده این حوزه، یعنی رساله ابدال ماسرجویه (حدود ۲۰۰ق/۸۱۵م)، بدیغورس (روایت عربی رساله در حدود ۲۵۰ق/۸۶۵م) و رازی اختصاص دارد. در بیشتر آثار داروشناسی دوره اسلامی استنادهای پرشماری به رساله‌های دوم و سوم دیده می‌شود. در این پژوهش از این نقل قول‌ها، که متون موازی «نامیده شده‌اند، در تصحیح متن بهره بسیار گرفته شده است.

در ادامه فهرست مفصلی از داروهای ساده یاد شده در این سه رساله آمده و در مورد مفردات گیاهی، نام‌های کهن تا حد امکان با نام‌های علمی تطبیق داده شده‌اند. در این بخش، چکیده‌ای از اطلاعات مذکور در متون گیاه-داروشناسی کهن، به ویژه درباره نام‌های مختلف هر دارو به زبان‌های مختلف گرد آمده است.

فهرست محتویات

چکیده	أ
فهرست محتویات	ج
پیش گفتار	ف
گفتار نخست: کلیات	۱
موضوع پژوهش	۱
اهمیت و ضرورت پژوهش	۳
روش پژوهش	۴
۱. تصحیح متن عربی	۴
رسالة ابدال رازی	۵
بررسی نام‌های مختلف فارسی و عربی و یافتن نام‌های مشابه	۶
تطبیق گیاهان یاد شده در سه رسالة ابدال با گیاهان یاد شده در کتاب دیوسکوریدس	۸
استفاده از منابع مختلف برای تطبیق نام‌های کهن و نام‌های علمی	۹
انتخاب نام علمی	۱۰
مقایسه کاربردهای پیشین با کاربردهای تأیید شده امروزی	۱۲
گفتار دوم: ماسرجویه و رسالة ابدال الأدوية وما يقوم مقام غيره منها	۱۳
ماسرجویه جندی شاپوری و ماسرجویه بصری	۱۳
مشخصات دست‌نویس	۱۷
کتاب ماسرجویه في ابدال الأدوية وما يقوم مقام غيره منها	۱۸
گفتار سوم: بدیغورس و رسالة ابدال الادوية المفردة والاشجار والصموغ والطين	۲۳

٢٣ بديغورس كيست؟
٢٥ رسالة بديغورس و جاينگاه آن در سنت داروشناسى دوره اسلامى
٢٧ مشخصات دست نويس ها
٢٩ كتاب بديغورس الفيلسوف في ابدال الادوية المفردة والاشجار والصموغ والطين
٢٩ [ابدال الأشجار]
٣١ ابدال العقاقير
٣٣ ابدال أنواع الشيخ
٣٦ ابدال الصموغ [والطين]
٣٩ گفتار چهارم: رساله ابدال الادوية رازى
٤١ مقالة الرازي في ابدال الادوية
٤٢ قوانين الإبدال
٤٢ باب الالف
٤٣ باب الباء
٤٤ باب الجيم
٤٤ باب الدال
٤٤ باب الهاء
٤٤ [باب الواو]
٤٤ باب الزاء
٤٧ باب الحاء
٤٧ باب الطاء
٤٨ باب الياء
٤٨ باب الكاف
٤٨ باب اللام
٤٨ باب الميم
٤٩ باب النون
٤٩ باب السين
٤٩ باب العين
٥٠ باب الفاء

باب الصاد	۵۰
باب القاف	۵۱
باب الراء	۵۱
باب الشين	۵۱
باب التاء	۵۲
باب الخاء	۵۲
باب الغين	۵۲

گفتار پنجم: متون موازی

الف) مقایسه رساله رازی و بديغورس: تشابه‌ها و تفاوت‌ها	۵۵
ب) مقایسه الاعتماد في الأدوية المفردة با مواضع مشابه در رساله رازی و بديغورس	۶۳
پ) مقایسه کتاب دوم القانون ابن سینا با مواضع مشابه در رساله رازی	۷۳
ت) مقایسه الصيدنة ابوریحان بیرونی با مواضع مشابه در رساله رازی و بديغورس	۷۹
ه) مقایسه الجامع ابن بیطار با مواضع مشابه در رساله رازی و بديغورس	۸۳

گفتار ششم: تطبیق نام‌های کهن گیاهان با نام‌های علمی

نکاتی درباره محتویات این بخش	۸۵
الف) گیاهان گل‌دار	۸۷
۱) آزاددرخت	۸۷
۲) آس	۸۷
۳) ابهل	۸۸
۴) اترج	۸۹
۵) اثل	۸۹
۶) اذخر	۹۰
۷) اسارون	۹۰
۸) اسطوخودوس	۹۱
۹) اسفیوش	۹۲
۱۰) اسقال	۹۳
۱۱) اشق/اشج	۹۴
۱۲) افیثمون/افیثمون	۹۴

٩٥	١٣) افستين
٩٦	١٤) اكليل الملك
٩٧	١٥) املج
٩٧	١٦) انبرباريس
٩٨	١٧) انجدان
١٠٠	١٨) انجرة
١٠٠	١٩) انزروت
١٠١	٢٠) اهليلج اسود
١٠١	٢١) اهليلج اصفر
١٠١	٢٢) اهليلج [كابلی]
١٠٢	٢٣) ايرسا
١٠٢	٢٤) ايساطيس
١٠٣	٢٥) بابونج
١٠٤	٢٦) باذرنبويه
١٠٥	٢٧) بذشكان
١٠٦	٢٨) بردی
١٠٦	٢٩) برشيان داروا
١٠٧	٣٠) برنجاسب/برنجاسف
١٠٨	٣١) برنج [كابلی]
١٠٩	٣٢) بل
١٠٩	٣٣) بلاذر
١٠٩	٣٤) بلسان
١١٠	٣٥) بلوط
١١٠	٣٦) بليج
١١٠	٣٧) بنج
١١٢	٣٨) بندق
١١٣	٣٩) بنفسج
١١٤	٤٠) بهمن [بيض]

- ١١٤..... (٤١) بهمن احمر
- ١١٤..... (٤٢) تامول
- ١١٤..... (٤٣) تربد
- ١١٥..... (٤٤) ترمس
- ١١٦..... (٤٥) تفسيا
- ١١٦..... (٤٦) توذرى
- ١١٧..... (٤٧) تين
- ١١٧..... (٤٨) ثوم
- ١١٨..... (٤٩) جاو چشم
- ١١٩..... (٥٠) جاوشير
- ١٢٠..... (٥١) جعدة
- ١٢٠..... (٥٢) جنطيانا
- ١٢١..... (٥٣) جوز
- ١٢١..... (٥٤) جوز الطيب
- ١٢٢..... (٥٥) حاشا
- ١٢٣..... (٥٦) حبّ النيل
- ١٢٣..... (٥٧) حُرْف
- ١٢٣..... (٥٨) حَرْمَل
- ١٢٥..... (٥٩) حُضْض
- ١٢٦..... (٦٠) حلبة
- ١٢٦..... (٦١) حنا
- ١٢٧..... (٦٢) حَنْظَل
- ١٢٧..... (٦٣) خربق ابيض
- ١٢٧..... (٦٤) خربق اسود
- ١٢٨..... (٦٥) خَرْدَل ابيض
- ١٢٨..... (٦٦) خَرْدَل [اسود]
- ١٢٩..... (٦٧) خروع
- ١٣٠..... (٦٨) خشخاش

۱۳۱	خطمی (۶۹)
۱۳۲	خولنجان (۷۰)
۱۳۲	خیارشنبیر (۷۱)
۱۳۳	دارصینی (۷۲)
۱۳۴	دبق (۷۳)
۱۳۵	دفلی (۷۴)
۱۳۶	دُلب (۷۵)
۱۳۶	رازیانج (۷۶)
۱۳۸	رمان (۷۷)
۱۳۹	رمان بری (۷۸)
۱۴۰	روبارزج (۷۹)
۱۴۰	زَیب (۸۰)
۱۴۱	زَراوند طویل (۸۱)
۱۴۱	زراوند مُدَحَرَج (۸۲)
۱۴۱	زَرَنَب (۸۳)
۱۴۲	زرنباد (۸۴)
۱۴۲	زعفران (۸۵)
۱۴۲	زیتون (۸۶)
۱۴۳	ساذج هندی (۸۷)
۱۴۳	سرو (۸۸)
۱۴۴	سعد (۸۹)
۱۴۵	سَفَرَجَل (۹۰)
۱۴۵	سِکینَج (۹۱)
۱۴۶	سُکر (۹۲)
۱۴۶	سَلَق (۹۳)
۱۴۷	سمسم (۹۴)
۱۴۷	سنا (۹۵)
۱۴۷	سُنْبُل [هندی] (۹۶)

- ١٤٨..... سنڌروس (٩٧)
- ١٤٨..... سورنجان (٩٨)
- ١٤٩..... سوس (٩٩)
- ١٤٩..... سوسن (١٠٠)
- ١٥٠..... شاهيانڪ (١٠١)
- ١٥٠..... شاهترج (١٠٢)
- ١٥١..... شعير (١٠٣)
- ١٥١..... شقائق [النعمان] (١٠٤)
- ١٥٢..... شونيز (١٠٥)
- ١٥٢..... شهدانج (١٠٦)
- ١٥٣..... شيخ ارمني (١٠٧)
- ١٥٤..... شيطرج (١٠٨)
- ١٥٥..... صبر (١٠٩)
- ١٥٥..... صندل [بيض] (١١٠)
- ١٥٥..... صندل احمر (١١١)
- ١٥٦..... صنوبر (١١٢)
- ١٥٦..... طاليسفر (١١٣)
- ١٥٧..... طرائث (١١٤)
- ١٥٧..... طرفاء (١١٥)
- ١٥٧..... عاقرقرا (١١٦)
- ١٥٨..... عدس (١١٧)
- ١٥٨..... عروق صُفر (١١٨)
- ١٥٩..... غار (١١٩)
- ١٥٩..... غافت (١٢٠)
- ١٦٠..... غرب (١٢١)
- ١٦٠..... فارسطاريون (١٢٢)
- ١٦١..... فاوانيا (١٢٣)
- ١٦١..... فجل (١٢٤)

- ١٢٥) فراسيون ١٦٢
- ١٢٦) فربيون ١٦٢
- ١٢٧) فرفير ١٦٣
- ١٢٨) فستق ١٦٣
- ١٢٩) فلفل أسود ١٦٣
- ١٣٠) فو ١٦٤
- ١٣١) فودنج ١٦٤
- ١٣٢) فوفل ١٦٤
- ١٣٣) فوة ١٦٤
- ١٣٤) قناء ١٦٥
- ١٣٥) قرطم ١٦٦
- ١٣٦) قرظ ١٦٧
- ١٣٧) قنطوريون ١٦٧
- ١٣٨) كاكج ١٦٧
- ١٣٩) كباة ١٦٨
- ١٤٠) كبر ١٦٨
- ١٤١) كروبا ١٦٩
- ١٤٢) كسيرة رطبة ١٦٩
- ١٤٣) كشت بر كشت ١٦٩
- ١٤٤) كمادريوس ١٧٠
- ١٤٥) كمون كرمانى ١٧٠
- ١٤٦) كندر ١٧١
- ١٤٧) كنكر ١٧١
- ١٤٨) لبنى ١٧٢
- ١٤٩) لحية التيس ١٧٣
- ١٥٠) لوز ١٧٣
- ١٥١) مازريون ١٧٣
- ١٥٢) ماميثا ١٧٤

- ۱۵۳) مامیران ۱۷۴
- ۱۵۴) ماہودانہ ۱۷۴
- ۱۵۵) مر ۱۷۵
- ۱۵۶) مشکطرامشیع مشکطرامشیر ۱۷۵
- ۱۵۷) مو ۱۷۶
- ۱۵۸) میویزج جبلی ۱۷۶
- ۱۵۹) ناردین ۱۷۶
- ۱۶۰) ننع ۱۷۷
- ۱۶۱) نیلوفر ایض ۱۷۷
- ۱۶۲) وج ۱۷۷
- ۱۶۳) ورد ۱۷۹
- ۱۶۴) ہال ۱۷۹
- ۱۶۵) ہزارکشان / ہزارجشان ۱۸۰
- ۱۶۶) ہیوفاریقون ۱۸۰
- ۱۶۷) ہیوقسطیداس ہیوقسطیداس ۱۸۱
- ۱۶۸) یاسمین [ایض] ۱۸۲
- ۱۶۹) ینبوت ۱۸۲
- ب) گیاهان بی گل ۱۸۳
- ۱۷۰) اسقولوفندریون / اسقولوفندریون ۱۸۳
- ۱۷۱) اشنه ۱۸۳
- ۱۷۲) برسیاوشان ۱۸۴
- ۱۷۳) بسبایج / بسفایج ۱۸۵
- ۱۷۴) غاریقون ۱۸۵
- پ) گیاهان ناشناخته و گیاهانی کہ نام علمی آنها مشکوک است ۱۸۷
- ۱۷۵) اصابع صفر ۱۸۷
- ۱۷۶) اقدر / اقدر / اقدر ۱۸۷
- ۱۷۷) انداہیمان / ابدامنان / انداسمان / انداہمان ۱۸۷
- ۱۷۸) باڈاورد ۱۸۷

- ۱۷۹) بارزد ۱۸۸
- ۱۸۰) بسباسة ۱۸۸
- ۱۸۱) بوزيدان ۱۸۹
- ۱۸۲) حبّ فنيديس ۱۸۹
- ۱۸۳) دارشيشغان / دارشيشعان ۱۸۹
- ۱۸۴) درونج ۱۸۹
- ۱۸۵) دم الأخوين ۱۹۰
- ۱۸۶) زرداسفرم ۱۹۰
- ۱۸۷) زرین درخت ۱۹۰
- ۱۸۸) سيساليوس ۱۹۰
- ۱۸۹) شقاقل ۱۹۱
- ۱۹۰) عرطینثا ۱۹۱
- ۱۹۱) قردمانا ۱۹۱
- ۱۹۲) مازريون ۱۹۱
- ۱۹۳) مرزنجوش ۱۹۲
- ۱۹۳) پیوست گفتار نشم: داروهای کانی و جانوری ۱۹۳**
- ت) کانی‌ها ۱۹۳
- ۱۹۴) ائمد ۱۹۳
- ۱۹۵) اسفیداج ۱۹۳
- ۱۹۶) اکتمکت ۱۹۳
- ۱۹۷) بورق ۱۹۳
- ۱۹۸) توبال ۱۹۳
- ۱۹۹) توتیا ۱۹۴
- ۲۰۰) حجر الفضة ۱۹۴
- ۲۰۱) حجر فروغیا ۱۹۴
- ۲۰۲) خبث الحديد ۱۹۴
- ۲۰۳) رصاص محرق ۱۹۴
- ۲۰۴) زاج ۱۹۴

- ۱۹۴..... ۲۰۵) زاجات
- ۱۹۴..... ۲۰۶) زاج احمر
- ۱۹۵..... ۲۰۷) زید
- ۱۹۵..... ۲۰۸) زید البحر
- ۱۹۵..... ۲۰۹) زرنیخ أحمر
- ۱۹۵..... ۲۱۰) زرنیخ أصفر
- ۱۹۵..... ۲۱۱) زنجار
- ۱۹۵..... ۲۱۲) زنجفر
- ۱۹۵..... ۲۱۳) سبج
- ۱۹۵..... ۲۱۴) شاذنج
- ۱۹۵..... ۲۱۵) شب یمانی
- ۱۹۶..... ۲۱۶) طین ارمنی
- ۱۹۶..... ۲۱۷) طین رومی
- ۱۹۶..... ۲۱۸) قفر یهودی
- ۱۹۶..... ۲۱۹) قلیمیا
- ۱۹۶..... ۲۲۰) قنبیل
- ۱۹۶..... ۲۲۱) کاربا / کهرباء
- ۱۹۶..... ۲۲۲) کحل
- ۱۹۷..... ۲۲۳) لؤلؤ
- ۱۹۷..... ۲۲۴) ملح اندرانی
- ۱۹۷..... ۲۲۵) ملح هندی
- ۱۹۷..... ۲۲۶) مومیای
- ۱۹۷..... ۲۲۷) نحاس محرق
- ۱۹۷..... ۲۲۸) نطف أسود وأبيض
- ۱۹۷..... ۲۲۹) نوشادر
- ۱۹۷..... ۲۳۰) ابریسیم / ابریسیم محرق
- ۱۹۸..... ۲۳۱) داروهای با منشأ جانوری
- ۱۹۸..... بیض (۲۳۱)

۱۹۸.....	جندبیدستر (۲۳۲)
۱۹۸.....	حافر (۲۳۳)
۱۹۸.....	صدف (۲۳۴)
۱۹۸.....	عظام سوق الغزلان (۲۳۵)
۱۹۸.....	فرو السمور (۲۳۶)
۱۹۸.....	لین اللقاح (۲۳۷)
۱۹۹.....	لین اللقاح (۲۳۷)
۲۰۱.....	گفتار هفتم: بررسی نتایج
۲۰۱.....	شیوه‌های جایگزینی داروها
	۱. یاد کرد یک داروی مفرد به جای داروی مفرد دیگر بدون اشاره به نسبت میان اصل و بدل، یا محدود کردن جایگزینی به کاربردی خاص
۲۰۱.....	
	۲. یاد کرد یک داروی مفرد به جای داروی مفرد دیگر با تأکید بر کاربردی خاص یا نهی از جایگزینی آن در برخی موارد خاص
۲۰۱.....	
	۳. یاد کرد یک داروی مفرد به جای داروی مفرد دیگر با تأکید بر نسبت میان داروی اصلی و بدل یا اشاره ضمنی به کمیت
۲۰۲.....	
	۴. یاد کرد یک داروی مفرد به جای داروی مفرد دیگر با تأکید بر کمیت و کاربرد
۲۰۲.....	
	۵. یاد کرد ترکیبی از چند داروی مفرد به جای دارویی مفرد
۲۰۲.....	
	۶. یاد کرد دارویی مرکب به جای دارویی مرکب
۲۰۲.....	
۲۰۳.....	ساختار و ترتیب رساله‌ها
۲۰۳.....	رسائل سه گانه ابدال به عنوان نمایندگان مناسب این حوزه
۲۰۳.....	اصول و مبانی جایگزینی داروها
۲۰۴.....	پژوهش‌های نوین در باره داروهای گیاهی کهن
۲۰۵.....	کتاب‌نامه
۲۰۵.....	الف) کوتاه‌نوشت مأخذ
۲۰۶.....	ب) سایر مأخذ
۲۰۹.....	نمایه گفتار ششم
۲۱۰.....	نمایه مدخل‌ها
۲۱۷.....	نمایه نام‌های فارسی امروزین داروها

Abstract	1
Index of scientific names.....	3
Index of Greek names	9
Index of old Latin names.....	21
Index of English common names	23
Index of Spanish common names	27

پیش‌گفتار

پژوهشگران تاریخ پزشکی، داروشناسی و داروسازی، تا کنون به سه تک‌نگاری مطرح شده در این پژوهش، یعنی رساله‌های ابدال ادویه ماسرجویه، رازی و بدیغورس چنان که باید و شاید توجه نداشته‌اند. در حالی که ارزش ذاتی و تاریخی این سه رساله، می‌توانست پژوهشگران بسیاری را دست کم به انتشار متن عربی آنها وادارد. شگفت آنکه از این میان تنها رساله ابدال رازی، آن هم با کیفیتی که بدان اشاره خواهد شد در سال ۱۹۹۹ میلادی منتشر شده است و رسائل دیگر تا پیش از انتشار این پژوهش همچنان به صورت دست‌نویس باقی مانده بودند. شاید در میان آثار عربی برجای مانده از دوره اسلامی، چه در علوم پزشکی و چه در زمینه‌های دیگر به زحمت بتوان اثر دیگری از نیمه نخست سده ۳ قمری یافت که به اندازه یکی از این آثار مورد توجه دانشمندان دوره اسلامی بوده، اما هنوز توجه هیچ یک از متن پژوهان را به خود جلب نکرده باشد. نگارنده این سطور از حدود ۱۲ سال پیش هنگامی نگارش مقاله‌ای درباره بدیغورس برای دائرة المعارف بزرگ اسلامی، متوجه اهمیت رساله ابدال او، و از آنجا متوجه اهمیت این موضوع در داروشناسی دوره اسلامی شد و چند سال بعد، هنگام انتخاب حوزه پژوهش برای پایان‌نامه دکترای این موضوع را که از گوشه چشم پژوهشگران دور افتاده بود، انتخاب کرد. البته موضوع ابدال ادویه بر خلاف تصور نخستین، بسیار گسترده‌تر از آن است که در فرصت‌های محدود و معمول دوره دکترای بتوان به تمامی زوایای آن نظر افکند و گمان می‌رود که پژوهش حاضر تنها گامی کوچک در راهی دراز به شمار می‌رود که پیمودن آن نیازمند سال‌ها پژوهش منسجم و مدون است. از آنجا که همین اندک نیز که در این جا گرد آمده بی‌یاری شماری از استادان و پژوهشگران ارجمند صورت امکان نمی‌بست، نگارنده بر خود فرض می‌داند که دست کم با یادکردی از این بزرگواران، سپاسگزاری خود را از محبت‌های آنان نشان دهد.

استاد ارجمند و گیاه‌شناس برجسته، دکتر ولی‌الله مظفریان در سمت راهنمایی این پژوهش با دقت و حوصله همیشگی خود اشکالات متعددی را که به ویژه به گفتار ششم این پایان‌نامه راه یافته بود یکایک گوشزد کردند. سرکار خانم دکتر مهرناز کاتوزیان با دقت و دلسوزی کم‌نظیری مراحل مختلف کار را زیر نظر داشتند و به‌ویژه در مباحث تاریخ علمی این پایان‌نامه نگارنده را از دیدگاه‌های ارزشمند خود بهره‌مند ساختند. استاد فرزانه، دکتر مهدی محقق نیز که عمری در متون کهن پزشکی دوره اسلامی به پژوهش پرداخته‌اند. متن عربی این سه رساله و متن‌های موازی را از نظر گذراندند و نکاتی را گوشزد کردند که در تصحیح این متون بسیار سودمند افتاد. در طول این پژوهش بارها از راهنمایی‌ها و دیدگاه‌های مشورتی دانشمند گران‌مایه، دکتر حسین معصومی همدانی بهره‌مند شدم. استادان ارجمند، دکتر آذرتاش آذرنوش و دکتر غلامرضا جمشیدنژاد اول، نکات ارزشمندی را در خصوص تصحیح متون عربی این پژوهش گوشزد کردند. بسیاری از منابع سخت‌یاب این پژوهش، به لطف کتابخانه ارزشمند مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی بی‌هیچ دردسری در اختیار نگارنده بود. از جناب آقای بجنوردی، ریاست محترم این مرکز و جناب آقای مجیدی، ریاست محترم این کتابخانه نیز سپاسگزارم. بدون یاری آقای دکتر اکبر ایرانی ریاست محترم مرکز پژوهشی میراث مکتوب و همکاران ایشان، به ویژه سرکار خانم نرگس پیری (مدیر محترم روابط عمومی این مرکز) و آقای علی صفری آق‌قلعه کارشناس زبده نسخه‌پژوه،

متونی که چاپ انتقادی آنها در این پژوهش منتشر شده است دست‌نیافتنی می‌نمود. این بزرگواران بر من منت نهادند و عکس همه دست‌نویس‌های مورد نیاز این پژوهش را از کتابخانه‌های مختلف ترکیه و ایران فراهم آوردند. از همه این بزرگواران سپاسگزارم.

یونس کرامتی

تیر ماه ۱۳۹۲

گفتار نخست: کلیات

گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن مصلحی تو، ای تو سلطان سخن

موضوع پژوهش

شناخت جایگزین (بدل، جمع آن: ابدال) داروهای ساده (ادویه مفرده) و قوانین جایگزینی (ابدال) آنها، از نظر پزشکان، داروشناسان و داروسازان روزگاران پیشین اهمیت بسیار داشت. زیرا چه بسا پزشک برای درمان بیماری، یا داروساز برای ساختن دارویی که پزشک تجویز کرده بود، به داروی ساده‌ای نیاز داشت که در ناحیه‌ای خاص یا فصل خاصی از سال نایاب بود، و اگر از بدل آن داروی استفاده نمی‌کرد، از عهده درمان بیماری بر نمی‌آمد.

گویا کهن‌ترین نمونه‌های یادکرد «بدل» برای داروهای ساده، اشارات کم‌شمار و پراکنده دیوسکوریدس (حدود ۴۰-۹۰ م)، گیاه-داروشناس نامدار یونانی در کتاب مشهورش ماتریا مدیکا است.^۱ جالینوس پزشک نامدار یونانی (۱۲۹-۲۱۶ م) نیز در آثار مختلف خود، گهگاه اشارات پراکنده‌ای به بدل برخی داروها داشته است که داروشناسان دوره اسلامی، در آثار مختلف خود این بدل‌ها را یاد کرده‌اند.^۲ در منابع مختلف نگارش رساله‌ای مستقل در باره ابدال ادویه به جالینوس منسوب است و امروزه روایتی لاتینی^۳ نیز از آن در دست است. رازی در دیباچه رساله ابدال خود آورده است که حنین بن اسحاق با مراجعه به «مقاله جالینوس در ابدال، جامع اوریباسیوس و دو جامع قدیم و جدید بولس»، کتابی نیکو در ابدال فراهم آورده است و ابن ابی اصیبعه نیز از مقاله فی الابدال در شمار آثار جالینوس یاد کرده است.^۴ البته باید به خاطر داشت که نه عنوان عربی «مقاله فی الابدال» و نه بهره‌گیری حنین بن اسحاق از «مقاله جالینوس فی الابدال» را نمی‌توان نشان از وجود روایتی عربی از این اثر به شمار آورد. زیرا اگر حنین این اثر را ترجمه کرده بود یا روایتی عربی یا حتی سریانی از آن می‌شناخت و البته اگر برای درستی انتساب این اثر به جالینوس اعتباری هرچند اندک قائل بود در فهرستی که از آثار ترجمه شده [و نشده] جالینوس برای علی بن یحیی فراهم آورده بود^۵ از این رساله نیز یاد می‌کرد. در منابع کتاب‌شناسی تنها به یک دست‌نویس به عنوان نسخه‌ای رساله ابدال الادویه جالینوس اشاره شده است.^۶ اما این دست‌نویس چنان که خواهد آمد، نسخه‌ای از ابدال رازی است که البته دیباچه آن افتاده است.^۷

۱. برای نمونه‌هایی از آن نک: هیولی الطب، ۱۰/۱ | قسیا، ۷۰/۱ | سخینس، ۹۴/۱ | امریقی

۲. برای نمونه نک: ابدال رازی، بندهای ۲۸، ۳۴، ۳۶، ۴۹، ۷۵، ۸۰، ۸۳، ۸۵، ۹۲، ۹۷، ۱۰۰، ۱۱۷

۳. peri antemballomentom or Quid pro quo (a guide to drug substitutes), Kühn Ed., vol. 19, p. 724ff

۴. ابن ابی اصیبعه، ۱۰۲/۱

۵. یعنی رساله‌ای علی بن یحیی فی ما ذکر ماترجم من کتب جالینوس.

۶. مجله معهد المخطوطات العربیة، شماره ۵، ص ۲۸۶

۷. نک: معرفی دست‌نویس‌های رساله ابدال رازی در همین پژوهش